

Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst

Paul Cliteur¹

De laatste tijd botsen de seculiere cultuur en de godsdienstvrijheid nogal eens. De discussie over ritueel slachten in Nederland en het wetsvoorstel dat op het laatste nippertje sneuvelde, is daar een goed voorbeeld van. Het lijkt verantwoord de veronderstelling op te werpen dat vrijheid van religie de komende decennia sterk van aard zal veranderen. Allerlei zaken die vroeger onproblematisch als 'religieus' werden gezien zullen de komende tijd ter discussie worden gesteld. Anders gezegd: zaken die door sommige religieuze ambtsdragers als ondubbelzinnig 'religieus' zullen worden gepresenteerd zullen juristen niet langer per definitie als zodanig kunnen erkennen. Maar daarvoor zullen die juristen wel criteria moeten ontwikkelen. Auteur geeft een aanzet tot het ontwikkelen van dergelijke criteria. Criteria voor wat je 'juridisch beschermde religie' zou kunnen noemen.

Dieren eten dieren. En ook het menselijke dier eet andere dieren. Maar menselijke dieren eten niet hun eigen soortgenoten op. Dat is zelfs een 'taboe'. Er zijn volkeren die zich aan dat taboe niet storen en die noemen we dan 'kannibalen'.

Ik geef toe: er zijn uitzonderlijke omstandigheden waarin het taboe op het opeten van de eigen soortgenoten niet wordt gehonoreerd. Wanneer een vliegtuig neerstort in het Andes-gebergte en de overlevenden zich alleen langer in leven kunnen houden door het opeten van de eigen soortgenoten, dan is het lootjes trekken.² Maar dat is de uitzondering op de regel dat de mens zijn soortgenoten niet opeet.

De mens eet wel niet-menselijke dieren. Althans de meeste mensen doen dat. Daarop zijn overigens wel uitzonderingen. Er zijn mensen die ook geen niet-menselijke dieren willen eten. Die mensen noemen we 'vegetariërs'. Zo krijgen we dus drie categorieën:

1. De kannibalen die menselijke en niet-menselijke dieren eten.
2. De meerderheid van de mensen die soortgenoten niet, maar niet-soortgenoten wel opeet.
3. De vegetariërs die niet alleen de soortgenoten niet willen opeten maar ook geen andere soorten.

De onverdoofde rituele slacht

Nu wil ik het hebben over de middelste categorie: de meerderheid van ons die dus wel andere soorten dan de menselijke soort wil opeten.

Ook daarvoor geldt dat het opeten van die andere soorten aan allerlei regels gebonden is. Dat blijkt uit de regels voor de slacht. Het slachten van dieren dat noodzakelijk is om ze op te kunnen eten is aan bepaalde voorschriften gebonden. Eén van die voorschriften is dat het te slachten dier voorafgaand aan de slacht moet worden verdoofd of bedwelmd. Op die manier ondervindt het

minder stress direct voorafgaand aan zijn dood en ook tijdens het doden zelf.³

Dit algemene gebod van verdoving kent echter weer een uitzondering. Die uitzondering is opgenomen in art. 44 lid 3 van de Gezondheids- en Welzijnswet, waarin vermeld staat dat om religieuze redenen de verdoving van het dier ook achterwege mag blijven.⁴ Wanneer een groep gelovigen bezwaar heeft tegen de verdoofde rituele slacht dan mogen onder bepaalde voorwaarden de dieren ook onverdoofd (of niet-bedwelmd, zoals de wetgever het formuleert) worden geslacht.

En die onverdoofde slacht stond nu weer ter discussie omdat een partij die opkomt voor het dierenwelzijn, de Partij voor de Dieren, heeft gepleit voor de opheffing van de onverdoofde slacht. Men stelde voor weer een algemene verdovingsplicht in te voeren.⁵ In de tegenstelling tussen menselijke godsdienstvrijheid enerzijds en het dierlijk welzijn anderzijds zou het laatste het primaat moeten hebben boven het eerste.

De Tweede Kamer heeft een wetsvoorstel⁶ tot de herinvoering van het algemeen verdovingsgebod op 28 juni 2011 aangenomen. En dat zelfs met een ruime meerderheid van 116 tegen 30 stemmen. Maar op 14 december 2011 boog de Eerste Kamer zich over dat wetsvoorstel en die bleek over de kwestie heel anders te denken.⁷ Van algemene steun voor de verdovingsplicht was geen sprake meer. In juni 2012 bleek dat een meerderheid in de Eerste Kamer tegen een verbod op onverdoofd ritueel slachten is.⁸ Men wilde wel nadenken over maatregelen ten behoeve van het dierenwelzijn, maar het algemeen verdovingsgebod of de algemene verdovingsplicht had het voorlopig niet gehaald.

Aan deze kwestie zitten allerlei staatsrechtelijke, religieuze, morele, mensenrechtelijke en dierrechtelijke kanten. Een droom voor iemand die van encyclopedische vragen rond het recht houdt.

Laat ik beginnen met de staatsrechtelijke kant. De vraag is namelijk: hoe kan dat? Hoe kan het zijn dat op 28 juni een overweldigende meerderheid in de Tweede Kamer een bepaald wetsvoorstel goedkeurt, maar op 14 december, een half jaar later, de Eerste Kamer de verheffing tot wet van deze morele verandering blokkeert? En is dat verantwoord?

Twee visies

Op deze staatsrechtelijke vraag zijn twee antwoorden mogelijk. Een antwoord dat een min of meer positief beeld geeft van de Eerste Kamer der Staten-Generaal en een antwoord dat een wat minder positief beeld geeft.

Laat ik beginnen met het positieve antwoord. Het positieve antwoord is dat de Eerste Kamer een 'chambre de réflexion' is waarin zeer bekwaame juristen een kwestie die in de politieke kanalen wat lichtvaardig is aangenomen nog eens tegen het licht houden, waarbij zij dan met name letten op de juridische kanten van de zaak en niet op de partijpolitieke. En wanneer deze kamer van reflexie dan tot de bevinding moet komen dat juridische zaken over het hoofd zijn gezien – of nog erger: grondrechtenschendingen voor lief zijn genomen – dan kan die Eerste Kamer alsnog een rem zetten op de waan van de dag.

Zo bekeken vormt die Eerste Kamer een soort *rechtsstatelijke correctie* op de populistische bevliegingen van de veel sterker politiek denkende Tweede Kamer. Die Eerste Kamer functioneert als het ware als een soort 'constitutio-neel geweten', misschien wel vergelijkbaar met een Constitutioneel Hof zoals je dat in andere landen hebt.

Dit zou het antwoord kunnen zijn van een politiek filosoof als Edmund Burke (1729-1797).⁹

Maar er is ook een ander antwoord mogelijk. Dat is een antwoord dat gegeven zou kunnen worden door Thomas Paine (1737-1809),¹⁰ iemand uit de tijd van Burke. Of

door Hugo Krabbe (1857-1936)¹¹ een Groningse hoogleraar die in 1936 gestorven is. Op Krabbe en Paine zou de pretentie van de Eerste Kamer geen indruk hebben gemaakt, want zij vinden dat een voorgaande generatie niet zijn morele waarden dwingend mag opleggen aan een opvolgende generatie. Dat frustreert namelijk de morele evolutie.¹²

Aan deze kwestie zitten allerlei staatsrechtelijke, religieuze, morele, mensenrechtelijke en dierrechtelijke kanten

Nu we het dan over moraal en recht hebben, laten we eerst nog eens kijken naar de pretentie van de Eerste Kamer als *juridisch* geweten. Gaat een beroep daarop in dit geval wel op? De vraag die hier voorlag is of je een dier (een niet-menselijk dier) mag laten lijden ten behoeve van de godsdienstvrijheid van een mens (een menselijk dier)?

Dat is de vraag. En dat is een *morele* vraag. Geen juridische vraag. Je kunt je dus afvragen of juristen wel de meest aangewezen experts zijn om hier iets verstandigs over te zeggen. Maar ik begrijp dat ik mij met zo'n antwoord op gevaarlijk terrein begeef onder juristen. Ik haast mij dan ook te zeggen dat ik hiermee alleen het gevoel weergeef van sommige mensen. Niet noodzakelijkerwijs dat van mijzelf. Ikzelf denk natuurlijk dat juristen *overal* verstand van hebben.¹³

Auteur

1. Prof. dr. P.B. Cliteur is hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit van Leiden. Dit is een bewerking van een lezing die de auteur op 5 september 2012 in de Hooglandse Kerk in Leiden heeft gehouden bij de opening van het academisch jaar van de faculteit rechtsgeleerdheid. Hij wil de decaan prof. dr. R.A. Lawson danken voor de uitnodiging. Verder is de auteur dank verschuldigd aan mr. drs. M.E. Zee, mr. B.R. Rijpkema, dr. C.M. Zoethout, en dr. G. Molier voor kritisch commentaar dat hij heeft mogen ontvangen.

Noten

2. De Andes-vlieggramp was die waarbij vlucht 571 op 13 oktober 1972 neerstortte in de Andes. Er waren 45 inzittenden en 16 overleefden de ramp. De overlevenden moesten het uiteindelijk 72 dagen zien uit te houden onder barre omstandigheden. Ook het vlees van de overledenen moesten zij daarbij eten. Mijn 'lootjes trekken' is dus geen historische werkelijkheid, maar zou dat wel kunnen zijn als de redding maar

lang genoeg uitblijft. Het doden van één van de lotgenoten gebeurt wel in het fictieve verhaal van Lon Fuller die beschrijft hoe onderzoekers in een grot die de uitweg niet meer kunnen vinden, een van hen vermoorden om hem vervolgens op te eten. Zie: Fuller, Lon L., 'The Case of the Speluncean Explorers', in: *Harvard Law Review*, Vol. 62, No. 4, 1949, p. 616-645; Suber, Peter, *The Case of the Speluncean Explorers: Nine New Opinions*, New York and London: Routledge 1998.

3. Welty, Jeff, 'Humane slaughter laws', in: *Law and Contemporary Problems*, Volume 70, 2007, p. 175-206; Lerner, Pablo, & Mordechai Rabello, Alfredo, 'The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Schechita and Halal) and Freedom of Religion or Minorities', in: *Journal of Law and Religion*, Vol. 22, No. 1, (2006/07), p. 1-62.

4. 'Het slachten van dieren zonder voorafgaande bedwelming volgens de Israëlische of de islamitische ritus is toegestaan.'

5. 'Het slachten van dieren volgens de Israëlische of de islamitische ritus is slechts toegestaan, indien de slachtdieren vooraf-

gaand zijn bedwelmend.'

6. *Kamerstukken II* 2009/10, 31 571, nr. 2.

7. 'Bedwelming bij ritueel slachten', *Kamerstukken I* 2011/12, 3171, nrs. 2, 7 en 9.

8. 'Meerderheid senaat blijft tegen verbod op onverdoofd ritueel slachten', in: nrc.nl, 12 juni 2012.

9. In Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, 1790, ed. Conor Cruise O'Brien, Harmondsworth: Penguin Books 1982. Zie over zijn werk: Baudet, Thierry, & Visser, Michiel, 'Edmund Burke (1730-1797)', in: Thierry Baudet en Michiel Visser, red., *Revolutionair Verval en de Conservatieve Vooruitgang*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2012, p. 99-119 en Cliteur, Paul, *Natuurrecht, Cultuurrecht, Conservatisme*. Grondslag van de democratische rechtsstaat, met interview door Syband Buve, Onder auspiciën van het Rudolf von Laun Instituut voor Toegepaste Metafysica, Leeuwarden: Universitaire Pers Fryslân 2005, 622 p., p. 110-128.

10. Paine, Thomas, *Rights of Man. Being an Answer to Mr. Burke's Attack on the French Revolution*, 1791/92, in: Thomas Paine,

Collected Writings, New York: The Library of America 1995, p. 433-661. Over hem: Hitchens, Christopher, *Thomas Paine's Rights of Man*, New York: Atlantic Monthly 2006.

11. Krabbe, H., 'De heerschappij der grondwet', in: *De Gids*, 1906, 4e deel, p. 371-407. Over hem: Zoethout, C.M., 'Hugo Krabbe', in: C.J.H. Jansen, J.M. Smits en L. Winkel, red., *16 juristen en hun filosofische inspiratie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2004, p. 17-27; Zoethout, 'Hugo Krabbe over recht, staat en staatsrecht', in: *Recht en Kritiek*, jrg. 17, 1991, nummer 4, p. 468-481.

12. Ook Jeremy Bentham was daar tegen. Hij noemde dat de 'old conceit of being wiser than all posterity, wiser than those who will have had more experience'. Zie: Bentham, Jeremy, *Rights, Representation, and Reform: Nonsense upon Stilts and Other Writings on the French Revolution*, The Collected Works of Jeremy Bentham, eds., Philip Schofield, Catherine Pease-Watkin and Cyprian Blamires, Oxford: Oxford University Press 2002, p. 185.

13. :-)

Dat is een *morele* vraag. Geen juridische vraag. Je kunt je dus afvragen of juristen wel de meest aangewezen experts zijn om hier iets verstandigs over te zeggen

Laten we teruggaan naar een vergelijking van die Eerste Kamer met de Tweede Kamer. Hebben de Eerste Kamerleden een speciaal soort 'morele bagage', een speciaal soort 'expertise', die de Tweede Kamerleden moeten missen? Zouden die Tweede Kamerleden moreel gezien in een 'waan van de dag' hebben verkeerd en de Eerste Kamerleden het 'rijpe beraad' vertegenwoordigen?

Iedereen die de handelingen van de beide Kamerdebatten doorleest zal constateren dat tijdens het Kamerdebat in de Eerste Kamer geen nieuwe specifiek *juridische* inzichten naar voren zijn gebracht waaraan de leden van de Tweede Kamer niet hebben gedacht. Alleen, die Eerste Kamer is tot een andere *morele* afweging gekomen. Is het daarmee geen 'chambre de doubleure' geworden?

Paine en Krabbe zouden daar bezwaren tegen maken. Is dat wel eerlijk, vragen zij? Is zoiets wel met een democratisch bestel te verenigen? Valt het wel met de 'democratische idee' te verenigen dat een bij uitstek democratisch gelegitimeerd gremium als de Tweede Kamer wordt 'overruled' door een minder democratisch gelegitimeerd gremium als de Eerste Kamer?

Alle argumenten die sommigen inbrengen tegen een Constitutioneel Hof komen ook hier weer langs paraderen: hadden de Eerste Kamerleden zich niet wat meer 'zelfbeperking' moeten opleggen? Hadden zij niet de deugd van de 'judicial restraint' moeten praktiseren?¹⁴ Zijn zij niet bezweken voor de verleiding van een ieder die als laatste ergens over moet oordelen: de verleiding dat je macht kunt uitoefenen omdat je het *laatste* oordeel hebt?

Hoe deze afweging tussen de twee verschillende perspectieven van Burke en Paine moet uitvallen wil ik u niet souffleren. Maar een interessante feitelijke vraag voor mij is nog wel hoe die beoordeling tussen twee instanties die over min of meer dezelfde morele vraag hebben gediscussieerd en met weging van min of meer gelijke argumenten, zo verschillend kon uitpakken.

Waarom de Tweede en de Eerste Kamer zo verschillend oordeelden

Hoe kon dat? Zijn onze leden van de Eerste Kamer bezweken voor de heftige religieuze lobby? Of is hier iets anders aan de hand?

Ik heb niet de pretentie die vraag finaal te kunnen beantwoorden. Maar ik wil een suggestie opwerpen die iets te maken heeft met een idee dat ik lang geleden heb verdeeld bij een inaugurele oratie die ik uitsprak bij de aanvaarding van het ambt als bijzonder hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Delft.¹⁵ Dat was in 1995. Ik sprak toen een rede uit over dierenwelzijn en dierenrechten.

In die tijd had je alleen nog Partijen voor de Mensen en nog geen Partij voor de Dieren.¹⁶ En mensen vonden dat toen (dierenwelzijn, dierenrechten), in 1995, een nog wat gekker onderwerp dan tegenwoordig het geval is.

Ik was toen (en ben dat eigenlijk nog steeds) gefasci-

neerd door het idee van morele revoluties. Hoe kan het zijn dat ineens dat inzicht lijkt door te breken dat ertoe leidt dat de slavernij na duizenden jaren afschaft? Hoe kan het gebeuren dat vormen van ongelijkheid en discriminatie eeuwenlang niet als zodanig worden herkend maar dat dan min of meer abrupt veranderingen doorbreken die weer voor constitutionele veranderingen zorgen?¹⁷ Hoe kan het dat sommige dingen die we vandaag de dag moreel volkomen evident vinden in voorgaande eeuwen totaal niet doordrongen?¹⁸ Iedereen kent de voorbeelden van Plato, Aristoteles, Paulus en Thomas van Aquino die allemaal de slavernij gedoogden. Thomas Jefferson en George Washington hadden slaven voor zich werken. Hoe kan dat?

En natuurlijk: hebben wij nu ook nog van die morele blinde vlekken? Zijn er morele misstanden aan te wijzen in onze maatschappij waarover toekomstige generaties hoofdschuddend zullen oordelen? Eén ding is zeker: er verandert wel degelijk wat en die veranderingen vinden ook hun neerslag in het recht.¹⁹

Zo is het mij opgevallen – en ik heb die ontwikkeling sinds 1995 gevolgd – dat jonge mensen veel meer voelen voor die dierenrechtenkwesties dan oudere mensen. Het verschil is echt opvallend. Ik heb de veranderingen van het morele gevoel ten aanzien van die kwesties voor mijn ogen zien plaatsvinden in de afgelopen twintig jaar. Als je het grote conflict waarover de Eerste Kamer een oordeel moest geven – de vraag wat moet prevaleren: de godsdienstige beleving van mensen tegenover de stress en het lijden van dieren – voorlegt aan jongeren, dan oordelen die *grosso modo* anders dan ouderen. En 'anders' betekent hier: meer overhellend naar de belangenbehartiging van dieren en minder naar de belangenbehartiging van hun menselijke soortgenoten die zich op hun godsdienstige beleving beroepen. Ergo: als dat finale oordeel over de kwestie waar we het hier over hebben was voorgelegd aan een studentenparlement of misschien nog beter een scholierenparlement (in plaats van aan de Senaat) dan zou de beoordeling waarschijnlijk anders zijn uitgevallen.

De godsdienstvrijheid ter discussie

Maar natuurlijk moeten we ook aandacht besteden aan de andere kant: de godsdienstvrijheid. Dat werd tenslotte ingebracht tegen het dierenwelzijn: godsdienstvrijheid. En ook dat is tenslotte een belangrijke waarde, een constitutioneel en verdragsrechtelijk beschermde waarde zelfs.²⁰ Het waren – of zijn – religieuze groepen die zich verzetten tegen de verdoofde rituele slacht. Moet ook die godsdienstvrijheid geen gewicht in de schaal leggen? Dan verlaten we de staatsrechtelijke kwestie over de legitimiteit van de Eerste Kamer, maar buigen we ons over de botsing van grondrechten.

Laat ik beginnen met te zeggen dat aan die godsdienstvrijheid van mensen een zekere waarde toekomt. Maar ik voeg toe dat die vrijheid van godsdienst in toene-

Religion Icon © This is Not Me/Corbis

14. Bepleit door: Scalia, Antonin, 'Modernity and the Constitution', in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, The Hague, London, Boston: Kluwer Law International 1995, p. 313-318; Graglia, Lino A., ' "Interpreting" the Constitution: Posner on Bork', in: *Stanford Law Review*, 44 (1992), p. 1019-1050; Henry Steele Commager, 'Judicial Review and Democracy', in: Leonard W. Levy (ed.), *Judicial Review and the Supreme Court*, Selected essays, New York 1967.

15. Cliteur, P.B., *Onze verhouding tot de apen. De consequenties van het Darwinisme voor ons mensbeeld en voor de moraal*, Oratie Delft, Delft 1995. Ook opgenomen en verder uitgewerkt in: Cliteur, Paul, *Darwin, dier en recht*, Amsterdam: Boom 2001, 116 p. Zie ook: Rijpkema, B.R., en Zee,

M.E., red., *Bij de beesten af: Over dierenrecht en -onrecht*, Amsterdam: Prometheus, 2013 (ter perse).

16. De Partij voor de Dieren is opgericht in 2002.

17. Zie voor een historisch overzicht daarvan: Vallance, Edward, *A Radical History of Britain*, London: Abacus 2010 (2009).

18. Hoewel we het nooit helemaal weten, want je kon je in vroeger eeuwen ook niet zonder levensgevaar uitlaten over bepaalde kwesties. Het ter discussie stellen van de heksenvervolgingen tijdens de hoogtijdagen van deze kwalijke praktijk was hoogst riskant. Het werd overigens wel (zij het op omfloerste wijze) gedaan door Montaigne in: 'Sur les boîtes', Liv. iii, Ch. xi, in: Montaigne, *Les Essais*, 1580-88, Adaption en

français moderne par André Lanly, professeur émérite à l'université de Nancy, Quarto, Gallimard, Paris 2009, p. 1238-1250. Een van de indrukken die overblijft na het lezen van Salman Rushdie's autobiografie (*Joseph Anton: A Memoir*, Jonathan Cape, London 2012) is dat voor iemand als Rushdie geldt dat hij leeft in dezelfde tijd als Montaigne: een tijd toen het geweldsmonopolie van de staat nog zeer onvolkomen was gerealiseerd. Die indruk dringt zich ook op na het lezen van de memoires van de Deense cartoonist Kurt Westergaard. Zie: Westergaard, Kurt, and Lykkegaard, John, *Kurt Westergaard: The Man behind the Mohammed Cartoon*, Denmark: Mine Erindringer, Tilst 2012.

19. Dit is dus een gematigd pleidooi voor 'vooruitgangsgeloof', zoals men dat ook

vindt bij: Grayling, A.C., *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty & Rights that made the Modern West*, London: Bloomsbury Publishing, 2007 of in: Lecky, W.E.H., *History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe*, Two volumes, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London 1865. Maar ook in: Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: Why Violence has Declined*, London: Viking Penguin 2011.

20. Bovendien het grondrecht waaruit andere grondrechten zich hebben 'geëmaniceerd'. Zie: Jellinek, Georg, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*, Vierte Auflage, in: *Dritter Auflage* bearbeitet von Walter Jellinek, Duncker & Humblot, München und Leipzig 1927.

mende mate problematisch is geworden. Die problemen zijn wellicht zelfs zo groot dat je kunt stellen dat de vrijheid van godsdienst tegenwoordig een van de meest omstreden grondrechten is geworden. Sommigen zijn zelfs van mening dat achter de godsdienst zoveel sociaal onrecht en ongelijke behandeling schuilgaat²¹ dat de *afschaffing* van de vrijheid van godsdienst als zelfstandig grondrecht moet worden bepleit op morele gronden.²² Anderen zien in de vrijheid van godsdienst een bedreigd cultuurgoed en ijveren juist voor een revitalisering, een nieuwe verdediging van die godsdienstvrijheid.²³

Het is opnieuw niet mijn bedoeling stelling te nemen in die controverse maar ik zou wel willen illustreren *waarom* die vrijheid van godsdienst tegenwoordig meer omstreden is geraakt dan ooit tevoren. En ook zal ik duidelijk maken waarom dat grote consequenties zal hebben voor de wijze waarop juristen zich met die vrijheid van godsdienst moeten inlaten.

Abraham werd eeuwenlang geprezen voor de wijze waarop hij het goddelijk bevel boven ordinaire morele vaderlijke plichten stelde

Vooropgesteld dit: juristen bepalen de omvang van de vrijheid van godsdienst. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg, de Hoge Raad in Nederland, maar ook de gewone rechters bepalen wat een speciale status krijgt als 'beschermde religieus gedachtegoed'. Het probleem is alleen: het *bepalen* van die grenzen is tegenwoordig veel moeilijker dan grofweg vijftig jaar geleden. Dat heeft ermee te maken dat tegenwoordig nog maar weinigen in staat zijn aan te geven wat het *specifieke* is aan godsdienst dat het beschermwaardig maakt, anders dan dat bepaalde groepen gelovigen dat nu eenmaal zo zien. Bovendien (en daarop wil ik nu met name ingaan) kunnen we constateren dat ten aanzien van de notie van 'religie' zich zulke spectaculaire veranderingen hebben voorgedaan dat wat men vroeger als bij uitstek 'godsdienstig' beschouwde men tegenwoordig aanduidt als een 'pervertering van religie'.

Ik kan mijn punt misschien het beste illustreren met enkele voorbeelden. Neem het verhaal van Abraham en Izaak, zoals het ons wordt verteld in Genesis 22. Abraham krijgt het bevel van God om zijn zoon Izaak te offeren. Abraham is bereid om dat te doen en maakt alles klaar voor het offer. Dan klinkt de stem uit de hemel dat het offer toch niet gebracht hoeft te worden, maar Abrahams bereidheid wordt geprezen.

Het is voor velen tegenwoordig een bij uitstek afschrikwekkend verhaal²⁴ en hermeneutici moeten zich in vreemde bochten wringen om hier toch nog iets van een behartigenswaardige morele les uit te halen.²⁵ Niettemin werd Abraham eeuwenlang geprezen voor de wijze waarop hij het goddelijk bevel boven ordinaire morele

vaderlijke plichten stelde. Bij Thomas van Aquino en Augustinus wordt Abraham niet veroordeeld.²⁶

Een ander voorbeeld vormen de kruistochten.²⁷ De plicht tot het voeren daarvan werd uitgeroepen door de hoogste religieuze macht ter wereld: de paus in Rome. Die kruistochten werden gerechtvaardigd met een beroep op passages uit het evangelie.²⁸ Niettemin zou tegenwoordig niemand het voeren van een heilige oorlog meer willen erkennen als 'religieus' en daarmee als vallend onder de 'vrijheid van godsdienst'.

Derde voorbeeld: denk aan de heksenvervolgingen. Ook weer gebaseerd een klemmend religieus gebod uit andere tijden.²⁹ De grote politieke filosoof Jean Bodin (1530-1596), vader van het soevereiniteitsbegrip, en daarvoor tot op de dag van vandaag geëerd in onze handboeken van het staatsrecht,³⁰ was tevens een diepgelovig man en overtuigd van de religieuze noodzaak tot het vervolgen van heksen.³¹

Wat maar wil zeggen: wat 'godsdienst' is en 'pervertering van godsdienst' of 'misbruik van godsdienst' is iets waarover door de eeuwen zeer verschillend is gedacht.

Terug naar onverdoofd ritueel slachten

Wat heeft dit nu te maken met ons onderwerp? Ik verwacht dat in de komende decennia de vrijheid van godsdienst een enorme transformatie zal ondergaan, zodanig dat dit ook consequenties zal hebben voor omstreden religieuze praktijken zoals het onverdoofd slachten van dieren, het besnijden van mannen³² en vrouwen, huiselijk geweld en andere zaken die vroeger met de grootst mogelijke vanzelfsprekendheid werden gezien als uitvloeiselen van de godsdienstvrijheid en daardoor een speciale bescherming genoten. Dat zal – als ik mij niet vergis – in de toekomst niet meer zo gemakkelijk gebeuren.

De vraag is dan wat die *criteria* zullen zijn waarmee juristen de godsdienstvrijheid de maat zullen moeten gaan nemen. Dát zij dat zullen gaan doen staat wel min of meer vast. Maar hoe? En met welke criteria?

Ter beantwoording van die vraag is het misschien interessant ons te bezinnen op zaken die vroeger als ondubbelzinnig 'religieus' werden aangemerkt en die we tegenwoordig met een even grote vanzelfsprekendheid als 'onaanvaardbaar' of als 'perversie van godsdienst' zullen aanmerken. Denk weer aan het brengen van kinderooffers, het uitroepen van heilige oorlogen, het verbranden van heksen, zoals ik dat hier heb opgevoerd.

In dat proces hebben juristen een enorme verantwoordelijkheid. Wat als juridisch beschermde vrijheid van religie zal gelden is een zaak voor juristen. Niet van rabbis of priesters, imams of pandits.

Voorspellen is moeilijk, maar ik acht het toch verantwoord de veronderstelling op te werpen dat vrijheid van religie de komende decennia sterk van aard zal veranderen. Allerlei zaken die vroeger als onproblematisch 'religieus' werden gezien zullen de komende tijd ter discussie worden gesteld. Of anders gezegd: zaken die door sommige religieuze ambtsdragers als ondubbelzinnig 'religieus' zullen worden gepresenteerd zullen juristen niet langer per definitie als zodanig kunnen erkennen.

Maar daarvoor zullen die juristen wel criteria moeten ontwikkelen. En voor het opstellen van die criteria zullen we misschien bij het verleden inspiratie kunnen opdoen.

Criteria voor wat juridisch beschermde religie inhoudt

Laat ik tenslotte proberen een eerste aanzet te geven tot het ontwikkelen van criteria voor wat je 'juridisch beschermde religie' zou kunnen noemen. Daarvoor kunnen we ons laten inspireren door enkele 'hotly debated issues' uit het verleden.

Eerste voorbeeld. Wat staat ons nu zo tegen in de heksenvervolgingen en de kruistochten? Is dat misschien dat wij nu van mening zijn dat hierbij religie werd gebruikt (of zoals we nu zouden zeggen: 'misbruikt') ter legitimatie van geweld? Maar als dat zo is, dan zou dat voor juristen kunnen betekenen dat zij niet als 'religieus' kunnen erkennen, wat in zijn consequenties gewelddadig is. Voorwaar, dat is geen gering resultaat.

Wat zou dus betekenen dat Ghulam Ahmed Bilour, de Pakistaanse minister, verantwoordelijk voor de spoorwegen, die op 22 september 2012, 100 000 dollar in het vooruitzicht stelde voor wie Nakoula Basseley Nakoula zou vermoorden (de Amerikaanse koptische christen die op YouTube de satirische film over Mohammed had geüpload die zoveel tumult veroorzaakte in het Midden-Oosten en

in andere delen van de wereld) zich *niet* op zijn godsdienstvrijheid zal kunnen beroepen. Niet omdat er 'grenzen' zijn aan die godsdienstvrijheid, maar omdat het oproepen tot het vermoorden van iemand nooit als 'godsdienstig' kan worden erkend.³³ Toch heeft Bilour aangegeven dat hij zijn moordverzoek baseert op een diepe religieuze overtuiging (dat de profeet niet mag worden bespot). 'Ik gaf uiting aan mijn persoonlijke gevoelens en aan mijn geloof. Ik blijf ook bij mijn standpunt', verklaarde Bilour tegenover de pers nadat commotie was ontstaan over zijn moordoproep.³⁴ En ook de Taliban die Bilour als beloning voor zijn religieuze ijver van hun eigen dodenlijst hebben geschrapt, zullen het als een religieuze plicht beschouwen Nakoula te doden.³⁵

Maar wat misschien wel als een onderdeel van de godsdienstvrijheid (en dus niet primair als beschermd door de vrijheid van meningsuiting) zou moeten worden erkend is de film van Nakoula Basseley Nakoula waarover zoveel tumult is ontstaan. Nakoula is immers een koptische christen die weliswaar een in artistiek opzicht slechte film heeft gemaakt ('disgraceful and shameful', volgens de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Ban Ki-

21. Dit is de stelling van onder andere:

Harris, Sam, *Letter to a Christian Nation*, Alfred A. Knopf, New York 2006; Harris, Sam, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, London: The Free Press 2005 (2004); Hitchens, Christopher, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, New York, Boston 2007; Joshi, S.T., *The Unbelievers: The Evolution of Modern Atheism*, New York: Prometheus Books, Amherst 2011.

22. Beer, Paul de, 'De paradox van de godsdienstvrijheid', in: *Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?*, H.M.A.E. van Ooijen, L.F. van Egmond, Q.A.M. Eijkman, F. Olujic, O.P.G. Vos, red., Nr. 46, Leiden: Stichting NJCM-Boekerij 2008, p. 5-9.

23. In deze zin: Brink, Jaco van den, & Napel, H.-M. ten, 'De staat moet zich niet bemoeien met religieuze praktijken', in: *Friesch Dagblad*, 1 oktober 2011. In het weekend van 1 september 2012 werd er in Parijs religieuze leiders van achttien landen om de 'toenemende verboden op religieuze praktijken' te bespreken die in Europa worden aangenomen, zoals een verbod op onverdoofd ritueel slachten en op jongensbesnijdenis. Zie: Hirschfeld, Rachel, 'Jews and Muslims Unite in Fight for Religious Freedom in Europe', in: *Israel-news.com* 3 september 2012.

24. Voor een kritische visie: Delaney, Carol, *Abraham on Trial: the Social Legacy of Biblical Myth*, Princeton and Oxford: Princeton University Press 1998.

25. Karen Armstrong noemt het een 'horrible story'. Zie: Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the*

4000-Year Quest for God, London: Vintage Books 1993, p. 27. Maar het is ook eeuwenlang gelezen als een voorafschaduw van de bereidheid van God zelf om zijn eigen zoon te offeren voor de mensheid.

Zie: Kugel, James L., *How to Read the Bible: A Guide to Scripture Then and Now*, New York: Free Press 2007, p. 20.

26. Augustine, Saint, *City of God*, Foreword Etienne Gilson, Edited, with an Introduction by Vernon J. Bourke, Image, New York etc. 1958, p. 20.

27. Phillips, Jonathan, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades*, New York: Random House 2009, p. xix: 'From a modern-day western perspective, extreme religious fervor is often synonymous with the fanaticism of minorities, but in the Europe of the central Middle Ages, crusading was regarded as virtuous and positive'.

28. Men kan denken aan de passages over het 'opnemen van het kruis' (Mattheus 16:24, Marcus 8: 34, Lucas 9:23). En had Christus ook niet aangegeven dat hij niet gekomen was om vrede te brengen, maar het zwaard? (Mattheus 10:34-36, Lucas 12:51-53).

29. Exodus 22:17: 'Een tovenaars mag niet in leven blijven'.

30. Zie bijvoorbeeld de laatste door Donner bewerkte editie van het handboek van Van der Pot: Donner, A.M., *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, oorspronkelijk: C.W. van der Pot, bewerkt door A.M. Donner, 11e druk, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1983, p. 14-16, 50, 56.

31. Bodin, Jean, *De la démonomanie des sorciers*, Jacques Du Puis, Paris 1580. Zie

ook: Pearl, Jonathan, 'French Catholic Demonologists and Their Enemies in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries', in: *Church History: Studies in Christianity and Culture*, Vol. 52, 1983, p. 457-467.

32. Zie: Putzke, H., Stehr, M., Dietz, H.-G., 'Strafbarkeit der Zirkumzision von Jungen', in: *Monatsschrift Kinderheilkunde*, 8, 2008, p. 783-788. Het Duitse Landgericht Köln heeft onlangs in een afweging tussen de godsdienstvrijheid van de ouders en de lichamelijke integriteit van de jongen het primaat gelegd bij de lichamelijke integriteit van de jongen. Zie: Landgericht Köln, 7-5-2012, Wa. 151 Ns 169/11. Persoonlijk denk ik dat ook te verdedigen valt dat ouders niet het recht hebben om op symbolische wijze hun kinderen op niet te herstellen wijze in te lijven in een religieuze geloofsge-meenschap. Ook de godsdienstvrijheid van het kind (en dus niet alleen lichamelijke integriteit) is in het geding. Rijkema verdedigt in navolging van G.A. van den Bergh dat de essentie van democratie is 'self-correction': 'Characteristic of democracy is that it is always able to revoke its own decisions'. Daarom kan democratie ook niet 'langs democratische weg' (dat wil zeggen: bij meerderheid van stemmen) worden afgeschaft. Zie: Rijkema, Bastiaan, 'Popper's Paradox of Democracy', in: *Think*, Volume 11, Issue 32, september 2012, p. 93-96, p. 94. Maar zou men ook niet kunnen zeggen dat tot de essentie van de vrijheid van godsdienst behoort dat men geen voorzieningen kan accepteren die het onmogelijk maken dat men van godsdien-

stige overtuiging verandert? Met kan bijvoorbeeld niet beloven dat men voor altijd katholiek blijft. Ik geef toe, jongensbesnijdenis maakt verandering van geloof niet onmogelijk. Maar het wordt wel moeilijker – het is daarom te zien als in ieder geval een inbreuk op de geloofsvrijheid van het kind.

33. Ook dus niet de oproep van Ayatollah Khomeini om Rushdie te vermoorden. Zie voor de precieze tekst: Pipes, Daniel, *The Rushdie Affair: The Novel, the Ayatollah, and the West*, Second Edition with a postscript by Koenraad Elst, New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers 2003, p. 27.

34. 'Bounty on anti-Islam filmmaker earns Pak minister "forgiveness" from Taliban', in: *Asian News International*, 27 september 2012.

35. 'We have totally forgiven him and removed his name from our hit-list', zei Ehsannullah Ehsan, de woordvoerder van Tehreek-e-Taliban Pakistan. Aangehaald in het artikel in *Asian News International*. De Taliban hadden overigens ook al zelfstandig een prijs op het hoofd van de maker van de film gezet. Zie: 'Pakistani Taliban offers \$ 500K bounty for killing of anti-Islam filmmaker', in: *The Windsor Star*, 27 september 2012. De regering in Islamabad vaardigde een verklaring uit waarin men aangaf dat de minister zijn 'persoonlijke visie' had uitgedragen, niet die van de regering. Zie: 'Bounty for killing filmmaker gets Pakistani off Taliban hit list', in: *National Post*, 27 september 2012.

Moon;³⁶ 'reprehensible' en 'disgusting,' volgens minister van buitenlandse zaken Hillary Clinton;³⁷ en 'trashy' volgens – zelfs – Salman Rushdie³⁸, maar wel een film die wellicht uiting geeft aan zijn religieuze overtuiging. En ook een film die door juristen als zodanig *erkend kan worden* omdat de film op zichzelf niet oproept tot geweld (wat wel het geval is met de mensen die reageren op de film). Wat hier gezegd wordt over Nakoula's film is ook het geval met andere films over Mohammed die nog in voorbereiding zijn. Het gaat om de film van Mosab Hassan Yousef die in 2005 tot het Christendom overging en die zichzelf als ex-moslim beschouwt.³⁹ Hassan Yousef wil zich laten inspireren door Mel Gibson's *The Passion of Christ*. Een tweede film die zou worden voorbereid is die van Ali Sina, een (tegenwoordig) Canadese atheïst die in Iran is grootgebracht.⁴⁰

Tweede voorbeeld: wat staat ons precies zo tegen in een religieuze argumentatie van ouders die hun kinderen niet willen inenten tegen polio omdat zij denken dat God wel voor hun kinderen zorgt? Is dat niet dat die ouders beslissen voor hun kinderen en dus *voor anderen*?

Denk aan het volgende: wanneer een religieuze vader een operatie moet ondergaan waarbij bijvoorbeeld een been moet worden afgezet en hij formuleert religieuze bezwaren tegen de verdoving die de anesthesist voorafgaand aan de operatie wil voltrekken, dan kunnen wij die religieuze bezwaren respecteren. Maar een ouder die zijn *kind* onverdoofd wil laten opereren vindt de Nederlandse rechtsorde op zijn pad. Net als een echtgenoot die meent dat zijn *vrouw* wel onverdoofd kan worden geopereerd of

niet 'verdoofd' kan bevallen. De tekst uit Genesis dat de vrouw in smart kinderen zal baren (Gen. 3:16) wordt tegenwoordig niet meer gehonoreerd als 'religieus bezwaar' van de man tegen anesthesie van zijn vrouw bij een narcose.⁴¹

En zou dat niet kunnen betekenen dat we als 'religie' alleen kunnen erkennen wat geen schade toevoegt *aan anderen*?⁴²

Derde voorbeeld: denk tenslotte aan religieuze bezwaren tegen vrouwen in het kerkelijk ambt of tegen vrouwen in bestuurlijke functies. Is niet wat ons daarin tegenstaat dat daarmee het *gelijkheidsbeginsel* wordt geschonden?⁴³ Het beginsel dat mannen en vrouwen, homoseksuelen en heteroseksuelen, blanken en gekleurden voor de wet gelijk zijn?

Zo zien we dus dat ik hiermee al drie criteria heb ontwikkeld die aangeven wat *juristen* als 'religieus' kunnen erkennen (en wat daarmee bescherming geniet onder een mensenrechtenregime). Religie mag niet (1) lijden vergroten of geweld veroorzaken, (2) schade aan *anderen* toevoegen, (3) gelijkheid schenden. Doet het dat wel, dan kan dit niet als 'religie' in juridische zin worden erkend. Het staat rabbijnen, imams, priesters, dominees en pandits vrij aan te geven wat zij als 'religie' willen erkennen, maar juristen hebben daarvoor hun eigen criteria. Juristen moeten zelf bepalen wat *zij* als 'religie' kunnen erkennen. Zij kunnen een oordeel over wat juridisch beschermde religie is nooit uitbesteden aan religieuze leiders. Juristen gaan dus niet alleen over art. 9 lid 2 EVRM (de beperkingen van de godsdienstvrijheid), maar ook over artikel 9 lid 1: de vraag wat juridisch beschermde godsdienst is.⁴⁴ ●

36. 'U.N. chief says anti-Islam filmmaker abused freedom of expression', *Reuters*, 19 september 2012.

37. Klapper, Bradley, 'Hillary Clinton: Anti-Islam Video "Disgusting And Reprehensible"', in: *Huffpost World*, 13 september 2012.

38. 'Rushdie: The Response to "Innocence of Muslims" is Ludicrous', in: *International Business Times*, 29 september 2012; 'Salman Rushdie Says Anti-Islam Filmmaker "Set Out to Provoke"', in: *The Wall Street Journal*, 17 september 2012. Deze concessies van Rushdie worden door demonstranten overigens gebruikt om meer concessies van andere politici te eisen. Op zondag 23 september werd door 7000 demonstranten gedemonstreerd voor de Amerikaanse ambassade in Londen. Een van de organisatoren van de demonstratie, Saraj Murtaza,

zei: 'We are genuinely horrified by the government, the Prime Minister and Muslim MPs have not condemned this film or spoken out about it. Even Salman Rushdie has condemned. It's absolutely disgraceful'. Aangehaald in: Elgot, Jessica, 'Muslims Call For Blasphemy Law in UK and UN to Prevent Repeat of Anti-Mohammed YouTube Film', in: *Huffpost United Kingdom*, 25 september 2012. Hier lijken de woorden van Rushdie volledig onbedoeld een bijdrage te leveren aan het formuleren van verdergaande eisen.

39. 'Zwei neue Mohammeds', in: *Die Welt*, 27 september 2012.

40. 'More Mohammad movies planned, film-makers reveal', in: *The Guardian*, 27 september 2012.

41. Russell, Bertrand, *Religion and Science*,

London New York Toronto: Oxford University Press 1935, p. 105.

42. In de terminologie geïntroduceerd door Mill: 'harm to others' kan dus niet worden gedoogd, 'harm to self' wel. Zie: Mill, J.S., *On Liberty*, Harmondsworth: Penguin Books 1977 (1859); Feinberg, Joel, *Harm to Others*, New York: Oxford University Press USA 1987; Feinberg, Joel, *Harm to Self*, New York: Oxford University Press USA 1989.

43. Waaraan Peter Singer een spectaculaire nieuwe interpretatie zal geven door het ook op niet-menselijke dieren toe te passen in: Singer, Peter, *Practical Ethics*, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press 2011 (1980), p. 94-123.

44. En tot de juridisch beschermde godsdienstvrijheid behoort ook het recht om van

godsdienst te veranderen ('this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, and to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance', volgens art. 9 EVRM). De gemaakte film (die van Nakoula) en de beoogde film (die van Yousef) is dus gebaseerd op de religieuze overtuigingen van de makers. Net als Alber Saber, een 27-jarige Egyptische kopt die in Caïro gearresteerd werd op verdenking van het posten van de anti-Islam film van Nakoula op het internet, dit gedaan heeft als uiting gevend aan zijn religieuze overtuiging. Zie: 'Alber Saber To Face Trial For Blasphemy In Egypt', in: *Huffpost Religion*, 24 september 2012.